עתיקות 65, התשע״א

אתר מתקופת הברונזה התיכונה 2ב׳ בנחל קדרון, ירושלים

עפר שיאון וצבי גרינהוט

האתר (נ״צ רי״ח 224560/628840, רי״י 174560/128840) נמצא בשולי ג׳בל רום, כ־300 מ׳ ממזרח לנחל קדרון וגבוה ממנו ב־120 מ׳ (640 מ׳ מעל פני הים; איור 1), בשוליים המערביים של הכפר סוואחרה אל־שרקייה. הוא שוכן בחלק הדרומי של קמר עוג׳ה, במדרגת הכפיפה העליונה של צפון מדבר יהודה, על משקעי הקִרטון והצור של תצורות מנוחה ומשאש מתקופת הסנון

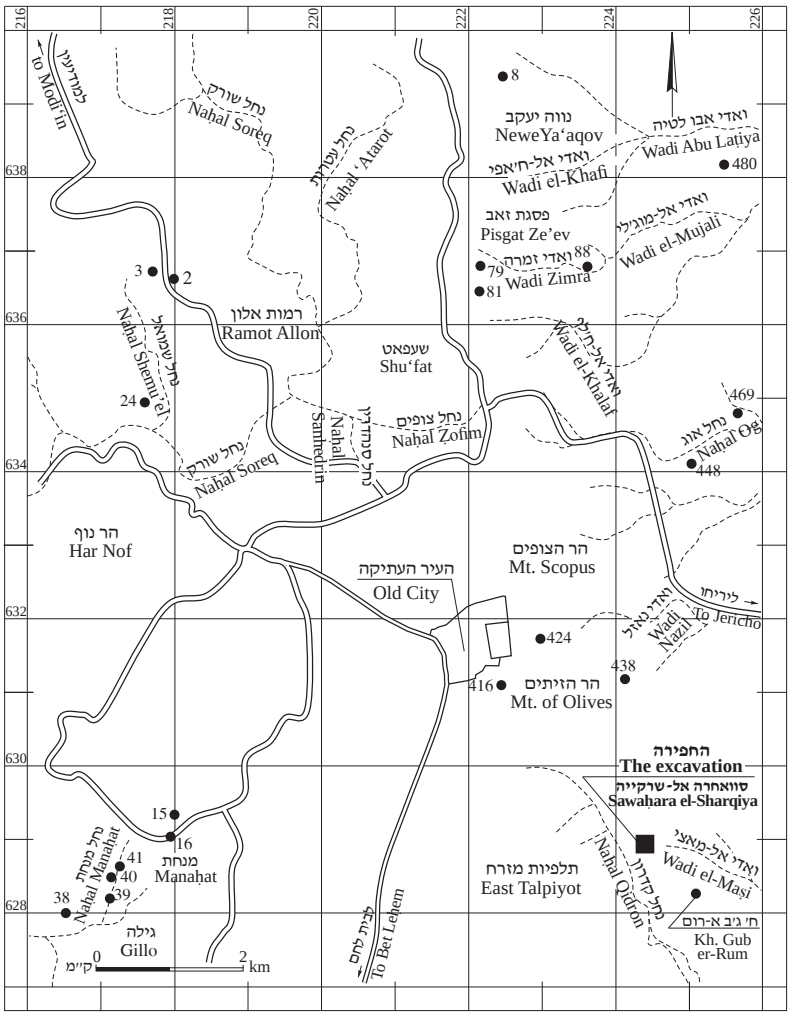

איור 1. מפת איתור כללית, המבוססת על מפת אתרי תקופת הב״ת 2 (ר׳ קלונר תשס״ב: מפה 1) ועל מפת סקר בנימין (ר׳ דינור ופייג תשנ״ג: מפה 4); מספור האתרים זהה למספורם במפות הסקר.

(ר׳ מרקוס 1986: 7, ושם חתך טופוגרפי־גאולוגי מרכס ארמון הנציב לעין פשחה), בחלק התחתון של מדרון משופע לכיוון צפון, סמוך לאוכף טופוגרפי. מן האתר יש תצפית רחבה לצפון, למזרח ולמערב.

האתר (25 × 45 מ׳, כ־1.5 דונם; כ־250 מ״ר שטח בנוי) התגלה בסקר מקדים שנערך לאורך תוואי גדר ההפרדה, ותוארו בו שתי מדרגות חקלאיות וערמת סיקול אחת.[1] דרך מקומית להולכי רגל, התחומה בגדר אבן, נמשכת בכיוון צפון–דרום סמוך לאתר וממערב לו. בחפירה נפתחו 12 ריבועים ונחשף בהם אתר חד־שכבתי מתקופת הברונזה התיכונה 2ב׳.[2] האתר כולל מבנה מרכזי, חצר תחומה בגדר וערמת סיקול (תכניות 1, 2). הובחנו שניים, ואולי שלושה, שלבי בנייה (תכנית 1).

כפי שיוצג להלן, נראה כי אתר זה מצטרף אל אתרי העורף החקלאי שנחשפו מסביב לעיר ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה 2ב׳, ואשר זכו בשנים האחרונות להתייחסות וללימוד מפורטים וממצים (גרינהוט תשנ״ז; מייטליס תשנ״ז; תשנ״ח; תשס״ד; תשס״ו; מאיר תש״ס; איזנברג ודה גרוט תשס״ב; פאוסט תשס״ז; Edelstein and Milevski 1994; Edelstein, Milevski and Aurant 1998).

החפירה

השלב הקדום

משלב זה נשתמרה הפינה הדרומית־המערבית של מבנה (W100, W102), שזוהו בו בוודאות שני חדרים (תכנית 1; איור 2). חדרים אלה הם, ככל

תכנית 1. המבנה, תכנית וחתכים (בעמוד ממול).

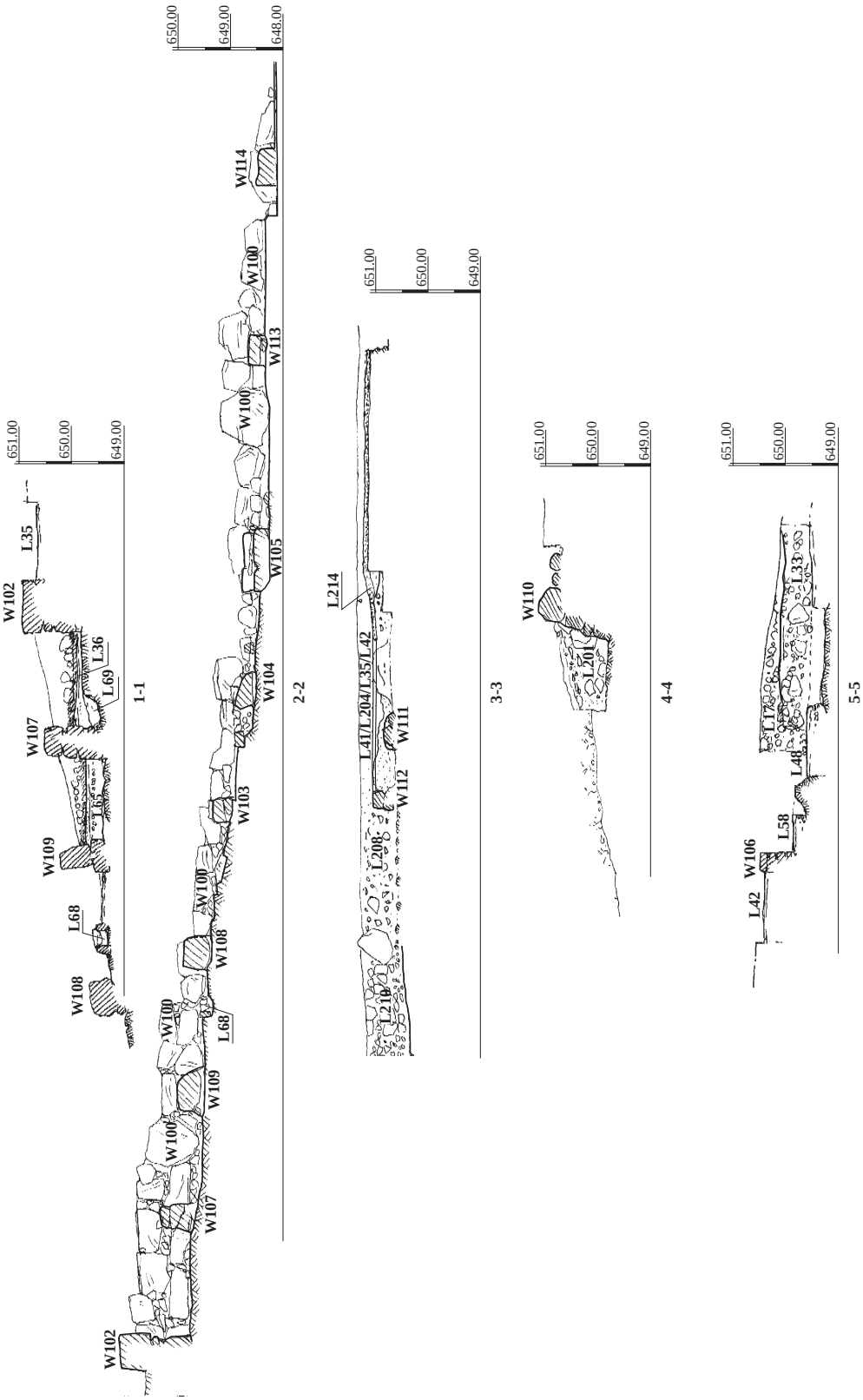
1-1
2-2
3-3
4-4
5-5
651.00
650.00
649.00
648.00
W102
W107
W109
W108
W100
W103
W104
W105
W113
W114
W111
W112
W110
W106
L35
L36
L69
L68
L214
L41/L204/L35/L42
L208
L210
L201
L17
L33
L48
L58
L42

הנראה, גרעינו של המבנה, אם כי אפשר שמצב השתמרותם הטוב ביחס לשאר חלקי המבנה הוא הסיבה לפרשנות זו. הקיר המערבי של המבנה (W100) נמשך צפונה לאורך 24 מ׳, ויוצאים ממנו מזרחה גדמי קירות קצרים של תאים או של חדרים אחרים במכלול. ממזרח לקירות אלה יש מרחב פתוח, שזוהה כחצר הנתחמת בדרום בקיר (W110); לא נתגלה קשר פיסי ישיר בינו לבין הפינה הדרומית־המערבית של המבנה.

שני החדרים בפינה הדרומית־המערבית (L65, L67) מרוצפים בשכבה של גיר רך (קִרטון) כתוש שהונח על סלע האם (ברקציית צור; תכנית 1: חתך

איור 2. הפינה הדרומית־המערבית של המבנה, מבט למערב.

איור 3. המתקן (L69) בחדר L67, מבט למזרח.

1–1). עובי הרצפה משתנה בהתאם לשיפוע הסלע, החל מסנטימטרים אחדים ועד ל־0.15 מ׳. החדרים (1.8 × 4.0 מ׳) תחומים בקירות 100 ממערב, 102 מדרום ו־115 ממזרח, ומופרדים זה מזה בקיר 107. השתמרותו הדלה של קיר 115 מקשה על שחזור פתח המבנה, אם כי העובדה שקיר 107 קצר ב־0.6 מ׳ מקיר 109 מאפשרת להניח שהיה מעבר בין החדרים במקום זה. ייתכן, על כן, שהפתח למבנה היה בקיר המזרחי של החדר הצפוני (L65).

סמוך לפינה הצפונית־המערבית של חדר 67 נחשף מתקן (L69), שקוע בעומק 0.25 מ׳ מתחת למפלס הרצפה וחצוב בסלע האם (תכנית 1: חתך 1–1). בסיס המתקן (איור 3) מורכב מאבן שטוחה (0.20 × 0.25 מ׳) המוקפת בשמונה אבני גויל קטנות.

מצפון לפינת המבנה, בניצב לקיר 100, נחשפו גדמי קירות שאורכם 0.4–1.3 מ׳ (תכנית 1: חתך 2–2; איור 4), הכולאים בתוכם שישה מרחבים שאפשר לזהותם כתאים או כחדרים הנפתחים אל החצר. מכל אחד מגדמי הקירות נשתמר נדבך אחד בגובה 0.3–0.5 מ׳. לא נמצאו רצפות בתאים. בתא הדרומי (L207), סמוך לקיר 100, נחשף מוקד מלבני (L68; 0.15 × 0.30 × 0.35; איור 5), הבנוי מארבע אבני צור מלבניות.

איור 4. הקיר המערבי של המבנה וגדמי הקירות היוצאים ממנו, מבט לדרום.

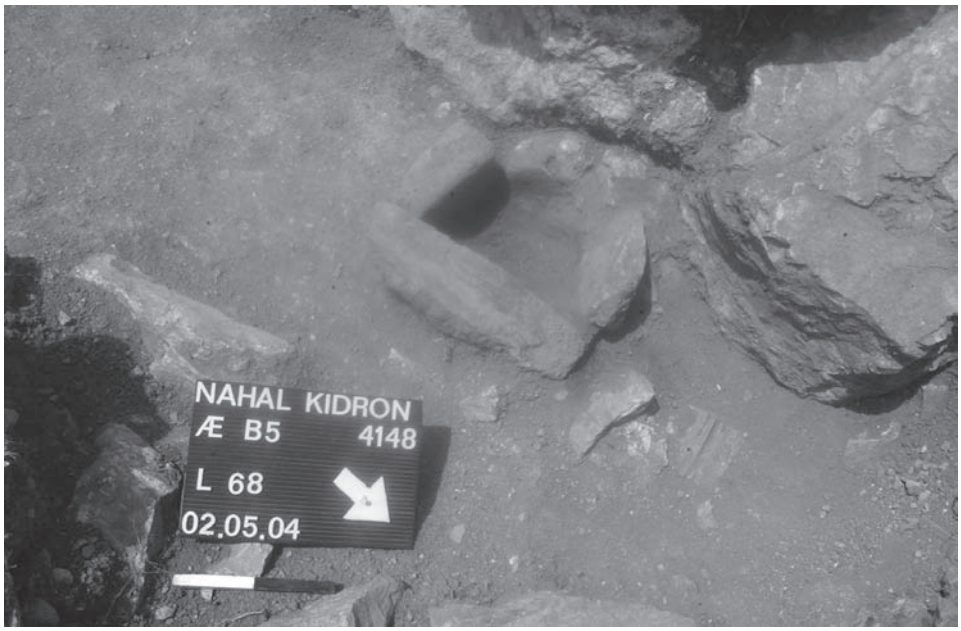

איור 5. מוקד מלבני (L68), מבט למערב.

מדרום לקיר 102, בחלקו המזרחי של המבנה, נחשפו שני קירות מקבילים (W111 ו־W112), המרוחקים 0.7 מ׳ זה מזה (תכנית 1: חתך 3–3; איור 6). הקירות נבנו על מדרגת סלע משופעת הנוטה לכיוון צפון; ביניהם הונחה רצפה עשויה גיר רך (קִרטון) כתוש. נראה כי קירות אלה שימשו מעבר בין החלק הגבוה של האתר בדרום אל החצר הנמוכה יותר בצפון. חיזוק לשחזור זה נמצא בקיומו של פער בין קירות 102 ו־110, המאפשר להניח שבמקום זה נמשך המעבר המוביל אל החצר.

החצר נתחמת בדרום בקיר 110 שנמשך מזרחה לאורך 9.4 מ׳. הקיר נשתמר לגובה 1.6 מ׳ (תכנית 1: חתך 4–4) ולו ארבעה נדבכים. הוא בנוי מגושי אבן מקומית ומושתת על הסלע בבנייה יבשה. מילוי של אבני גוויל, הדומה באופיו לריצוף אבנים, נחשף בחלק הגבוה שמדרום לקיר וצמוד לו. מילוי האבנים נחשף רק בשטח מצומצם, ועל כן אי אפשר לקבוע את ייעודו. את מרבית השטח תופסת החצר הקטורה (אורכה ורוחבה המשוערים כ־30 ו־20 מ׳ בהתאמה), התחומה בקירות 100, 102, 110 מדרום וממערב (תכניות 1, 2). גבולה המזרחי של החצר משוער, כיוון שאזור זה נפגע בפעולות שנערכו במקום קודם לחפירה. החצר וסביבתה הקרובה סוקלו מאבנים אשר נאספו לערמת סיקול שנחפרה. הערמה (11 מ׳ קוטר, גובהה בשיאה 1.2 מ׳; תכנית 2) הונחה על הסלע, כ־60 מ׳ מצפון־מערב למרכז החצר. שני ריבועי חפירה מוארכים (L10, L11; 2 × 5 מ׳) נפתחו לאורך הערמה מצפון־מערב לדרום־מזרח. בשניהם נמצא ריכוז של אבני שדה במגוון גדלים (תכנית 2: חתך 1–1).

השלב המאוחר

בשלב זה הורחב האתר לכיוון מערב. אל הפינה הדרומית־המערבית של המבנה הוצמדה פינה של מרחב אחר, הכוללת את קירות 101 ו־106 הניצבים זה לזה. קיר 101 נשען על קיר 100; רוחבו משתנה מ־0.3 ל־1.1 מ׳. קיר 106 משולב בקיר 101 (תכנית 1), והוא נבנה במקביל למדרגת הסלע הטבעי, שאליה נסמכים גם קירות 102 ו־110. עובי קיר 106 משתנה בהתאם לכיוון ולמרווח שנוצר בינו לבין מדרגת הסלע, מ־0.3 ל־1.5 מ׳. קירות 101 ו־106 בנויים בעיקר מאבני צור ומאבן גיר מקומית. אל קיר 101 ניגשת רצפה (L48; תכנית 1) עשויה קִרטון כתוש ומהודק (0.1 מ׳ עובי), המושתתת על הסלע. סמוך לקיר 106 מצפון, במקביל לו, נחשפה מדרגת סלע טבעית, הגבוהה ב־0.25–0.40 מ׳

איור 6. קירות 111 ו־112, מבט למערב.

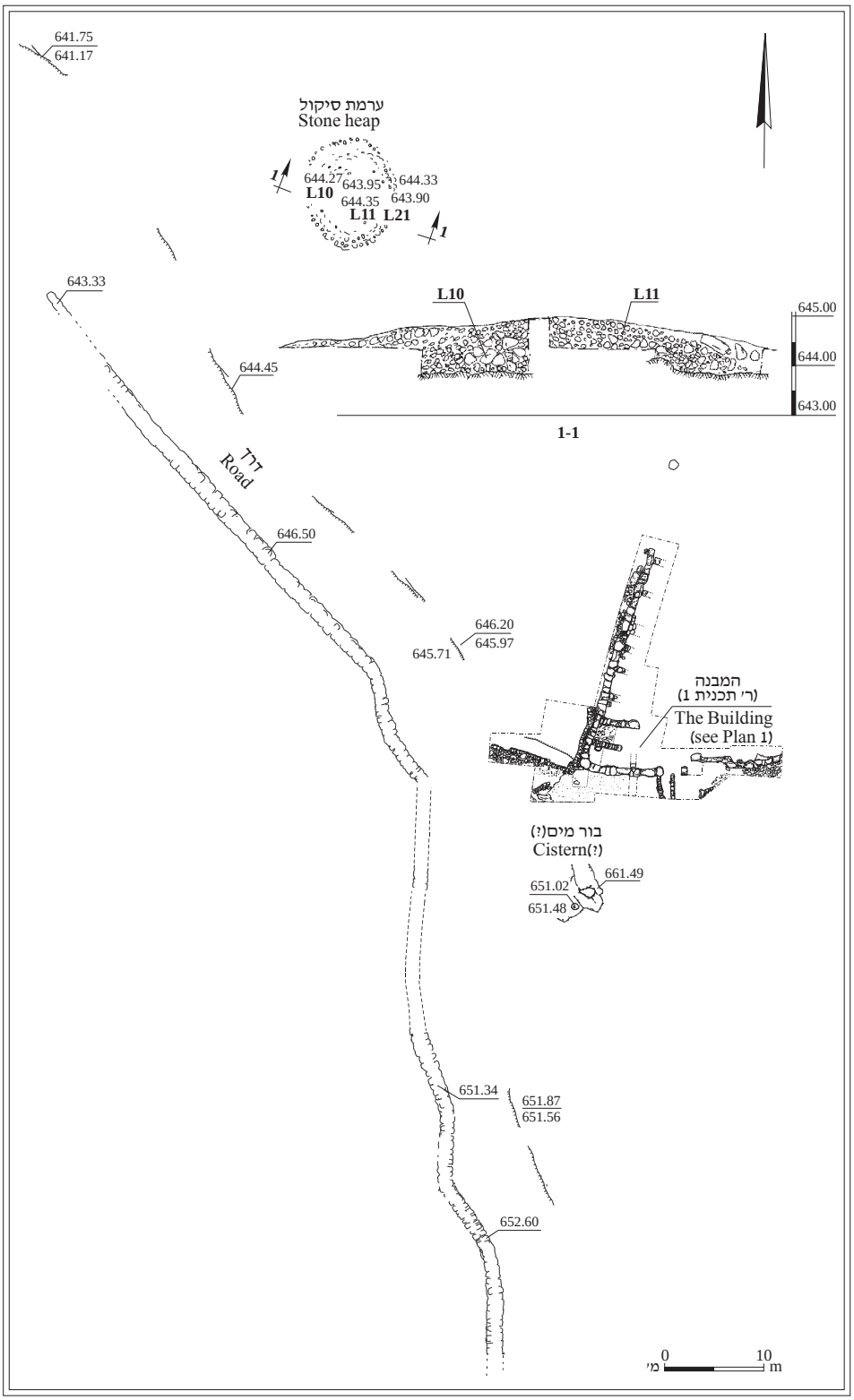

תכנית 2. המבנה וסביבתו, תכנית וחתך.

מסביבתה הקרובה (איור 7). היא כוסתה בקִרטון כתוש ומהודק (L58), בדומה לרצפה, ולא ברור אם שימשה מדרגה או אצטבה. לא נחשפו קירות מקבילים לקירות 101 ו־106. סמוך לחיבור הקירות 101 ו־106, קרוב למדרגת הסלע, נחשף מוקד אפר סגלגל (0.45 × 0.70 מ׳) שאינו מדופן (L57; איור 7; תכנית 1). המוקד נמצא שקוע ברצפה (L48) בעומק 2 ס״מ.

לשלב זה, ואולי לשלב שלישי, המאוחר במהלך ההתיישבות באתר, יש לשייך שינוי עיקרי אחרון. מדרום לפינה הדרומית־המערבית של המבנה מהשלב הראשון, ומדרום לפינת המרחב מהשלב השני, הותקנה רצפה (L35/41/42/204; איור 8) אשר ניגשה לקירות 102 ו־106 מצפון ולקיר 112 ממזרח. רצפה זו כיסתה את קיר 111 (תכנית 1: חתכים 3–3, 5–5) וגם את קיר 116 שייעודו אינו ברור. גבולות הרצפה בדרום ובמערב אינם ידועים כיוון שהם מצויים מחוץ לתחום החפירה. הרצפה עשויה קִרטון כתוש ומהודק בצבע לבן. עובייה משתנה בהתאם לגובה הסלע. בתשתיתה נמצאו אבני גוויל קטנות.

איור 7. מדרגת הסלע במבנה מהשלב המאוחר ומוקד 57, מבט לדרום־מזרח.

איור 8. הרצפה שמדרום לקירות 102 ו־106, מבט לצפון־מזרח.

כלי החרס

רוב הממצא הקרמי שנתגלה בשתי עונות החפירה שנערכו באתר (איורים 9, 10) מתוארך לתקופת הב״ת 2ב׳. הממצא מתקופות אחרות כולל: בסיס שטוח של קנקן (איור 11:1) מתקופת הברונזה הביניימית, שלוש קערות (איור 11:2–4) מתקופת הברזל 2 וקנקן בעל צוואר גבוה ומעוטר בסירוק (איור 11:5) מהתקופה הביזנטית.

תקופת הברונזה התיכונה 2ב׳

עיקר המכלול מתוארך, כאמור, לתקופת הב״ת 2ב׳, והוא טיפוסי לאתרים מתקופה זו בהר המרכזי. המכלול כולל קערות מעוגלות ושטוחות (איור 9:1–6), קערות מזוות (איור 9:7–17), קדרות (איור 9:18–22), סירי בישול (איור 10:1–5), ממצא רב ומגוון של קנקנים (איור 10:6–18), פך (איור 10:19), בסיס של פכית דלייה (איור 10:20) ומקבת אבן (איור 10:21).

ראויה לציון העובדה שממצא הפכים והפכיות באתר הוא קטן מאוד לעומת הכמות הרבה של הקערות ממגוון טיפוסים, הקדרות והקנקנים שנתגלו במקום. היעדר הפכים והפכיות מודגש גם על רקע ההשוואה למערת קבורה שנתגלתה בבית עניה הסמוכה, ובה נתגלו הרבה כלים כאלה (Loffreda 1984:360–362, Figs. 2, 3).

קערות פתוחות (איור 9:1–6).— הקערות הפתוחות הן מטיפוסים האופייניים לתקופת הב״ת 2ב׳: קערות בעלות דופן מתעגלת (איור 9:1) וקערות בעלות דופן ישרה (איור 9:2–6). לקערות מגוון שפיות: פשוטות (איור 9:1); נוטות פנימה בחדות כשהקצה החיצון שלהן מושטח (איור 9:2–4); פשוטות ומשוטחות בקצה החיצון שלהן (איור 9:5); או מעוגלות, נוטות פנימה ולהן קצה חיצוני נוטה חוצה (איור 9:6). בחפירה לא נתגלו בסיסים שאפשר לשייכם לקערות אלה, ולכן אין בידינו פרופיל שלם של הכלים. כמו כן, לא נתגלתה אפילו קערה אחת מחופה אדום; היעדר החיפוי האדום מאפיין את הממצא בהר המרכזי בתקופת הב״ת 2ב׳.

קערות מזוות, סגורות (איור 9:7–15).— קערות אלה מתאפיינות, בדרך כלל, בגודל קטן עד בינוני, ולהן דפנות דקות, שפה פשוטה וזיווי מעוגל או חד. בדרך כלל, מתאפיינות הקערות בבסיס דיסקוס שטוח (Gonen 2001:80), אך לעתים יש להן בסיס טבעת מוגבה (איור 9:13–15; Gonen 2001: Fig. 31:1). לעתים, הקערות מחופות לבן (איור 9:11), תופעה המוכרת גם באתרים אחרים בני התקופה (Edelstein 1998:41).

הקערה המזווה, הסגורה — המכונה קערה כדורית כשיש לה זיווי מעוגל (Cole 1984:51) — מופיעה לראשונה בתקופת הב״ת 2א׳ והופכת נפוצה בתקופת הב״ת 2ב׳. בתקופת הב״ת 2א׳ קערות אלה קטנות יחסית, ולעתים קרובות מחופות אדום במלואן וממורקות (אפשטיין תשל״ד: איור 3:18; זינגר־אביץ ולוי תשנ״ג: לוח 2:1–3; Loud 1948: Pls. 14:34; 15:2; 19:3; Tufnell 1958: Pl. 69:550). באתר לא נתגלו אמנם קערות מחופות אדום, אך קערות דומות לאלו שנתגלו בנחל קדרון, המתוארכות לתקופת הב״ת 2ב׳, נתגלו בסביבה הקרובה, למשל בבית עניה הסמוכה לירושלים ממזרח (Loffreda 1984: Fig. 4:11–23).

קערות (מזוות) בעלות צוואר ובסיס גבוה (איור 9:16–17).— קערות אלה הן ממשפחת הקערות המזוות, הסגורות, שבאיור 9:7–15. שני שברים של כלים מטיפוס זה נתגלו בחפירה. האחד הוא שפה וצוואר של כלי (איור 9:17) והשני — בסיס (איור 9:16). קערות אלה מתאפיינות בבסיס גבוה, דמוי חצוצרה, זיווי מעוגל וצוואר גבוה. עוד מאפיינים הטיפוסיים לכלים אלה הם צורתם האלגנטית, העובדה שהם עשויים היטב באבניים ולעתים קרובות גם מחופים בגוון קרם (Gonen 2001:82), בדומה לשברים שנתגלו בנחל קדרון. לופרדה מכנה כלים אלה בשם ״גביעים״ (Loffreda 1984:363, Fig. 3:5–12), והופעתם איננה מתחילה לפני תקופת הב״ת 2ב׳ (Cole 1984:54, Pl. 15:g–f, Type Bn C).

קערות עמוקות/קדרות (איור 9:18–22).— חמש הקערות/הקדרות שנתגלו הן מטיפוסים אחדים: קערה מס׳ 18 היא קערה עמוקה או קדרה בעלת גוף כדורי, ללא צוואר, ושפתה נוטה חוצה (Cole 1984:47, Pl. 7:Bd C.11). כלי מסוג זה נתגלה גם בבית עניה (Loffreda 1984:367, Fig. 6:2). שבר מס׳ 19 שייך לקערה בעלת שפה נוטה חוצה, מחודדת. השבר ששרד קטן מכדי למצוא לכלי הקבלה מדויקת. קערה מס׳ 20 היא קערה רחבה בעלת דופן מעוגלת, מזווה, ושפה פשוטה נוטה חוצה. קערות מסוג זה מתאפיינות בשתי ידיות אוזן אנכיות היוצאות מן השפה אל הדופן, זו מול זו, והן מופיעות החל מתקופת הב״ת 2ב׳, ובעיקר

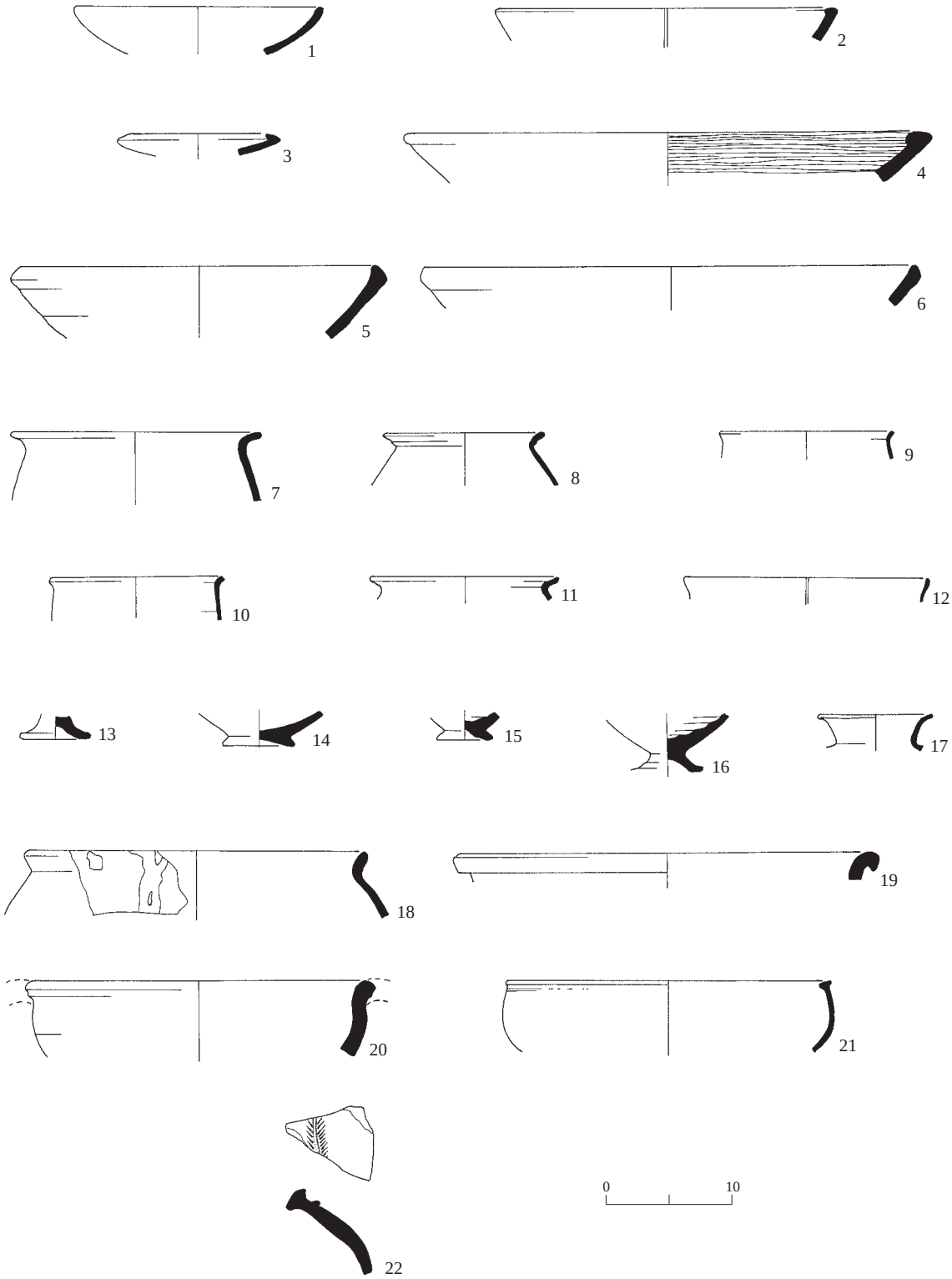

איור 9. כלי חרס מתקופת הברונזה התיכונה 2ב׳.

◂ איור 9

מס׳	מס׳ רישום	לוקוס	הכלי	תיאור	הקבלות
1	327/5	214	קערה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים וחומים בינוניים	Edelstein 1998:39, Fig. 4.2:1 Cole 1984:41–42, Pl. 1:a–d, Type Bp.11
2	313/5	208	קערה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:39, Fig. 4.2:5 Gonen 2001:82, Fig. 27:8 Cole 1984:41–42, Pl. 2:i–m, Type Bp.22
3	17/3	26	קערה	טין ורוד; מעט חסמים לבנים קטנים	Cole 1984:41–42, Pl. 2:i–m, Type Bp.22
4	195/5	48	קערה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:39, Fig. 4.2:6,8 Cole 1984:41–42, Pl. 3:a–c, Type Bp.23
5	160/7	18	קערה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:39, Fig. 4.2:4 Gonen 2001:82, Fig. 23:8, 35:6 Cole 1984:41–42, Pl. 1:e–h, Type Bp.12
6	178/2	26	קערה	טין צלהב; הרבה חסמים לבנים קטנים	Cole 1984:41–42, Pl. 5:e–h, Type Bp.61
7	195/3	48	קערה מזווה סגורה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים, בינוניים. מעט חסמים אחרים, קטנים ובינוניים	Gonen 2001:Fig. 23:5 Edelstein 1998:41, Fig. 4.3:9, 13
8	190/5	44	קערה מזווה סגורה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:41, Fig. 4.3:9, 13
9	159/3	17	קערה מזווה סגורה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:41, Fig. 4.3:12
10	204/1	65	קערה מזווה סגורה	טין ורדרד; מעט חסמים לבנים קטנים	Gonen 2001:Fig. 23:13
11	193/3	36	קערה מזווה סגורה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים; חיפוי לבן בחוץ ובפנים	Gonen 2001:Fig. 23:5 Edelstein 1998:41, Fig. 4.3:6
12	163/1	21	קערה מזווה סגורה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים ומעט חסמים קטנים אפורים	Edelstein 1998:41, Fig. 4.3:4
13	327/3	212	בסיס קערה מזווה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	
14	313/1	208	בסיס קערה מזווה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:41, Fig. 4.3:25
15	320/8	211	בסיס קערה מזווה	טין ורוד; מעט חסמים לבנים, קטנים ובינוניים	Edelstein 1998:41, Fig. 4.3:25
16	320/1	211	בסיס קערה מזווה בעלת צוואר גבוה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים; חיפוי לבן בחוץ	Gonen 2001: Fig. 27:6 Edelstein 1998:41, Fig. 4.3:23 Cole 1984:54, Pl. 15: f, g, Type Bn C
17	190/4	44	קערה בעלת בסיס מוגבה וצוואר גבוה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים ובינוניים; חיפוי לבן בחוץ ובפנים	Gonen 2001:80, Fig. 27:6 Cole 1984:54, Pl. 15:f, g, Type Bn C
18	203/2	63	קדרה	טין אפרפר; הרבה חסמים לבנים, קטנים ובינוניים; עיטור לבן בחוץ	Loffreda 1984:367, Fig. 6:2
19	326/1	213	קדרה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	
20	320/3	211	קדרה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Cole 1984:49, Fig. 6, Pl. 11:a, b, Type Bd E.12
21	159/2	17	קדרה	טין ורוד; מעט חסמים לבנים, קטנים ובינוניים	Edelstein 1998:42, Figs. 4.4:2; 4.10:1 Cole 1984:54, Pl. 7:a–d, Type Bd B.23
22	180/9	33	קדרה	טין צלהב; מעט חסמים לבנים קטנים; עיטור של רצועה בתבליט ובה חרות דגם אדרה	Edelstein 1998:42, Fig. 4.4:8 Cole 1984:49, Pl. 10:h–i, Type Bd C Body

בתקופת הב״ת 2ג׳ (Cole 1984:49, Fig. 6, Pl. 11:a–b, Type Bd E.12). לקערה/קדרה מס׳ 21 דפנות מתעגלות ושפה מעוצבת. מקבילה קרובה לה נתגלתה במנחת (Edelstein 1998:47, Fig. 4.10:1), שם תיארכו אותה החופרים לתקופת הברונזה המאוחרת, ללא הקבלות (Edelstein 1998:47). אולם, צורה זו של קערה/קדרה, שלה פרופיל דומה של שפה מעוצבת, מוכרת בשכם ובאתרים אחרים בתקופת הב״ת 2ב׳ (Cole 1984:54, Pl. 7:a–d, Type Bd B.23, ור׳

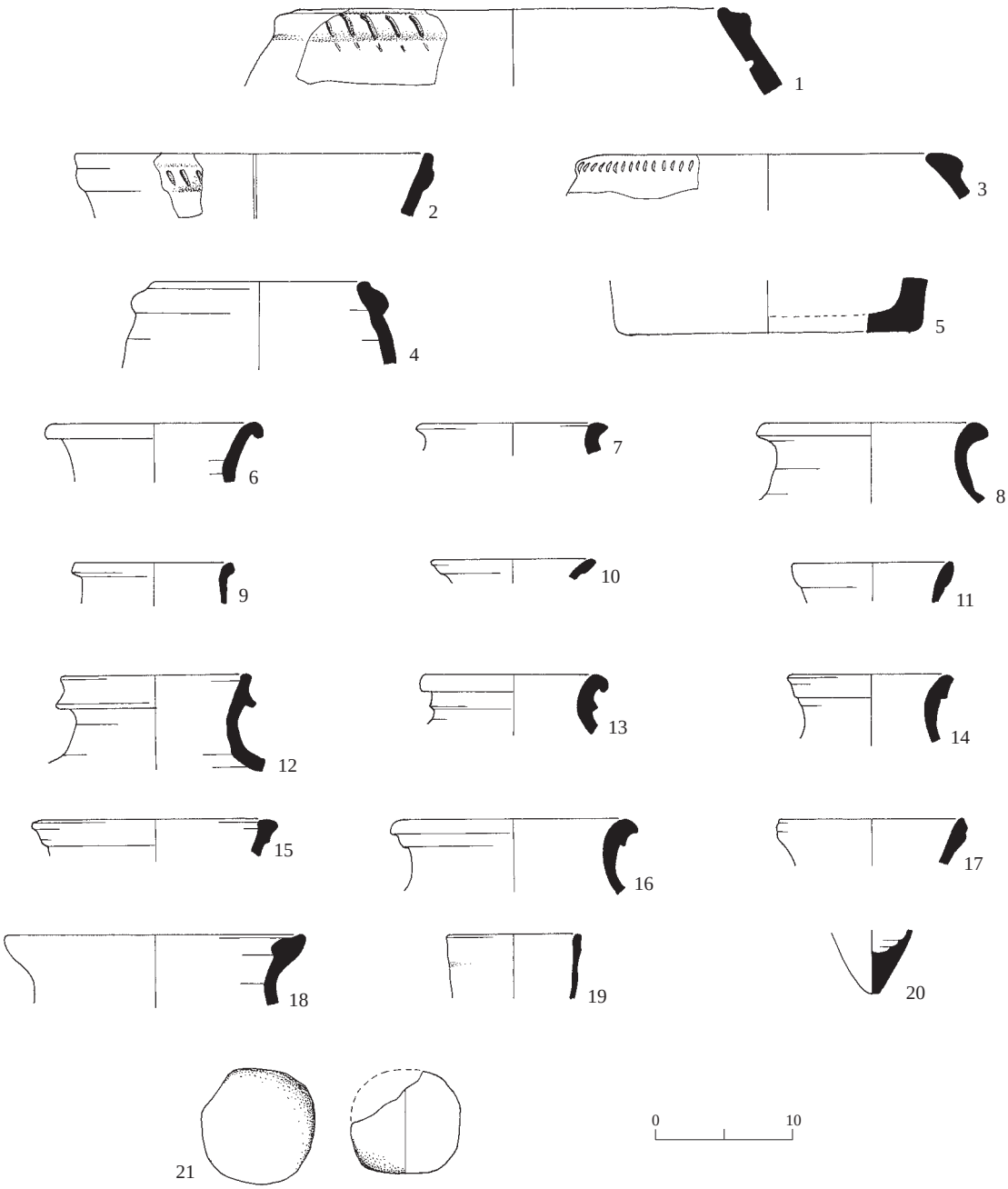

איור 10.כלי חרס (1–20) ומקבת אבן (21) מתקופת הברונזה התיכונה 2ב׳ (המשך).

שם הפניות נוספות). לאור נתונים אלה, דומה שיש לתארך את הקערה מנחל קדרון, כמו גם את הקערה ממנחת, לתקופת הב״ת 2ב׳. שבר מס׳ 22 הוא שבר גוף מעוטר בחריתה בדגם אדרה, המוכר גם על קדרות שנתגלו בחפירות מנחת (Edelstein 1998:42, Fig. 4.4:8) ושכם (Cole 1984:49, Pl. 10:h–i, Type Bd C Body). דגמי אדרה מסוג זה מוכרים גם על כתפי קנקנים בתל אל־פרעה (צפון) (De Vaux and Stève 1947:421, Fig. 8:8) ובתל בית מרסים (Albright 1932:Pl. 41:13, 16).

סירי בישול פערוריים (איור 10:1–4).— לסירי הבישול הפערוריים דופן עגולה ושפה מעוגלת או מקופלת חוצה. טיפוס זה של סירי בישול נפוץ מאוד בתקופת הב״ת 2ב׳ בשכם (Cole 1984:64). הם מופיעים במגוון רחב של קטרים, המתבטא לעתים בהבדלים ניכרים בין כלי לכלי, ולכן סווגו בשכם לשלוש קבוצות משנה (Cole 1984:64–65). חלק מסירי בישול אלה מעוטרים בדגם חבל עשוי בתבליט ועליו עיטור חרות (איור 10:1–3).

איור 10

מס׳	מס׳ רישום	לוקוס	הכלי	תיאור	הקבלות
1	190/3	44	סיר בישול	טין צלהב; הרבה חסמים לבנים קטנים, בינוניים וגדולים; הכלי עשוי ביד	Cole 1984:63–65, Pl. 26:a–d, Type Ch
2	201/2	58	סיר בישול	טין צלהב; הרבה חסמים לבנים ואפורים וחסמי מיקה	Cole 1984:63–65, Pl. 26:a–d, Type Ch
3	320/6	211	סיר בישול	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים ואפורים קטנים	Cole 1984:63–65, Pl. 25:e, f, Type Ch.12
4	320/7	211	סיר בישול	טין אפור; הרבה חסמים לבנים, קטנים וגדולים; מעט חסמים אפורים גדולים	Cole 1984:63–65, Pl. 26:a–d, Type Ch
5	190/7	44	סיר בישול/ קדרת בישול	טין אפור; הרבה חסמים לבנים ואפורים וחסמים עם מיקה	Edelstein 1998:38, Fig. 4.1:12, 13
6	320/1	211	קנקן	טין ורוד, ליבה אפורה; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:4
7	313/4	208	קנקן	טין ורוד; מעט חסמים לבנים בינוניים	Cole 1984:73, Pl. 32:d, e, Type Jl.13
8	313/3	208	קנקן	טין ורוד; מעט חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:4
9	313/6	208	קנקן	טין כתום; מעט חסמים לבנים, קטנים ובינוניים	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:2
10	313/3	208	קנקן	טין ורוד	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:9
11	313/2	208	קנקן	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:18
12	320/2	211	קנקן	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:14, 16
13	324/2	213	קנקן	טין ורוד; מעט חסמים לבנים ואפורים קטנים	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:17
14	324/1	213	קנקן	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:16
15	324/3	213	קנקן	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים; חיפוי לבן בחוץ	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:11
16	195/1	48	קנקן	טין צלהב; הרבה חסמים לבנים קטנים, בינוניים וגדולים, ומעט חסמים אפורים קטנים	Edelstein 1998:46, Fig. 4.6:11
17	327/2	214	קנקן	טין ורוד; מעט חסמים לבנים קטנים	
18	317/1	205	קנקן	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים	Cole 1984:74, Pl. 33:k–m, Type Jl.33
19	157/1	11	פך	טין כתום; מעט חסמים לבנים קטנים	
20	326/2	213	פכית דלייה	טין ורוד; הרבה חסמים לבנים קטנים; חיפוי לבן בחוץ	Edelstein 1998:46, Fig. 4.9:21 Loffreda 1984:362, Fig. 2:22–26
21	203/4	63	מקבת אבן	אבן קוורצוליטית	Milevski 1998:71, Fig. 5.13:1–3

סיר בישול בעל דופן זקופה ובסיס שטוח (איור 10:5).— זהו סיר בישול בעל דופן קצרה וזקופה ובסיס שטוח, שכמותו ידועים רבים המעוטרים בדגם חבל עשוי בתבליט. הסירים הללו עשויים ביד מחומר גס, וגם הם מופיעים במגוון רחב של קטרים המתבטאים לעתים בהבדלים ניכרים בין כלי לכלי (Edelstein 1998:43). הוצע שכלים אלו הם מעשי ידיהן של נשים מחוץ למסורת התעשייה הקרמית המקצועית, על פי צרכיו של כל משק בית (Smith 1962:25). קול עמד על התפתחותו של כלי זה מתקופת הב״ת 2א׳ ועד סוף תקופת הב״ת 2 (Cole 1984:63–65, Fig. 16).

קנקנים (איור 10:6–18).— בחפירה נתגלו שברים רבים של קנקנים הנבדלים זה מזה בעיצוב השפה: לקנקנים מס׳ 6, 7 שפה פשוטה ומפושקת בעלת קצה מחודד (Cole 1984:73, Pl. 32, Type Jl.13); לקנקן מס׳ 8 שפה פשוטה ומפושקת בעלת קצה מעוגל (Cole 1984:73, Pl. 32, Type Jl.11); לקנקנים מס׳ 9–11 שפה מפושקת ומעובה בעלת חתך רבוע (Cole 1984:73, Pl. 32, Type Jl.22). טיפוס נוסף הוא הקנקן בעל השפה המעוצבת (איור 10:12–16), שכמותו התגלו רבים בנחל קדרון. קול חילק טיפוס זה של קנקן לטיפוסי משנה רבים (Cole 1984:73–76, Pls. 32–36). כל סוגי הקנקנים שנתגלו בנחל קדרון שייכים לטיפוסים הנפוצים ברחבי הארץ בתקופת הב״ת 2ב׳.

פך (איור 10:19).— לפך זה לא נמצאה מקבילה, ואין ודאות לגבי תיארוכו לתקופת הברונזה התיכונה.

פכית דלייה (איור 10:20).— פכיות דלייה אגסיות אופייניות לתקופת הברונזה התיכונה בארץ (Cole 1984:69). עם זאת, בחפירה בנחל קדרון נמצא רק בסיס אחד של כלי מטיפוס זה.

מקבת (איור 10:21).— זהו כלי מעוגל העשוי מאבן קוורצוליטית, אשר שימש להכאה ולריסוק. הוא נפוץ בארץ כמעט בכל התקופות (Milevski 1998:71).

הממצא הקרמי מתקופת הב״ת 2ב׳ שנתגלה בחפירה מאפיין התיישבות כפרית, שעיקר פרנסתה מבוסס על פעילות משולבת של חקלאות ומרעה. כלי החרס מעידים על פעילויות של הכנת מזון וצריכתו (קערות, קדרות וסירי בישול) ועל אחסון (קנקנים). היעדרם של פכים ופכיות מהמכלול כאן יוצא דופן על רקע הופעתם המרובה של כלים אלה במערת קבורה בבית עניה הסמוכה.

תקופת הברונזה הביניימית

קנקן (איור 11:1).— נמצא בסיס שטוח של קנקן מטיפוס האופייני לתקופת הברונזה הביניימית (Edelstein 1998:37–38).

תקופת הברזל

קערות (איור 11:2–4).— נמצאו שלוש קערות מתקופת הברזל. לקערה מס׳ 2 דפנות דקות, מעוגלות, ושפה דקה מן הדפנות. קערות מסוג זה מופיעות בדרך כלל במכלולים של המאות הט׳–הח׳ לפסה״נ (De Groot, Geva and Yezerski 2003:4–5). קערה מס׳ 3 היא מטיפוס הקערות המזוות בעלות שפת מדף — טיפוס שכיח מאוד באתרים יהודאיים במאות הח׳–הו׳ לפסה״נ (De Groot, Geva and Yezerski 2003:6). לקערה מס׳ 4 שפה מקופלת מטיפוס הנפוץ באתרים ביהודה במאות הח׳–הו׳ לפסה״נ (De Groot, Geva and Yezerski 2003:5–6).

התקופה הביזנטית המאוחרת

קנקן (איור 11:5).— נמצא קנקן מטיפוס פערור, השייך לצורה A1 של מגנס ומתוארך למאות הב׳–הה׳ לסה״נ. מגנס מציינת שאין עדות לכך שפערורים מסוג זה נשאו עיטור סרוק (Magness 1993:231–232). העובדה שהכלי מחפירתנו מעוטר בסירוק יכולה אולי לרמוז שהוא מאוחר יותר, בדומה לפערורים של וריאנטים B1 ו־B2 (הראשון מתוארך למאות הה׳–הו׳ לסה״נ והשני למאות הו׳ – סוף המאה הז׳ ותחילת המאה הח׳ לסה״נ [Magness 1993:232–233]).

דיון וסיכום

תוצאות החפירה מלמדות כי האתר הסמוך לנחל קדרון נושב בתקופת הב״ת 2ב׳ — תאריכם של רוב הכלים במכלול. שלושת השלבים הסטרטגרפיים שזוהו באתר שייכים גם הם לתקופה זו, והם מלמדים על רצף יישובי שבמהלכו חלו באתר שינויים ותוספות. תחילה נבנו מבנה עיקרי וחצר ובהמשך נוספו קירות ורצפות.

בסקרים הארכיאולוגיים שנערכו בסביבת האתר וממזרח לו לא נמצאו אתרים בני התקופה (ר׳ קלונר תשס״א; פטריך תשנ״ה). בסקר ירושלים נתגלו

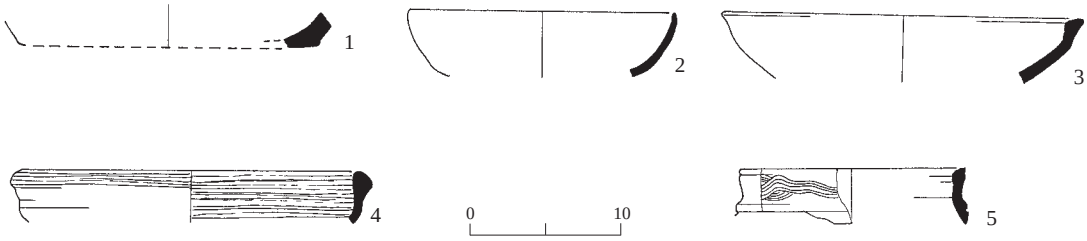

איור 11. כלי חרס מתקופת הברונזה הביניימית (1), מתקופת הברזל (2–4) ומהתקופה הביזנטית (5).

מס׳	מס׳ רישום	לוקוס	הכלי	תיאור	הקבלות
1	160/6	18	קנקן?	טין צלהב; מעט חסמים לבנים קטנים	Edelstein 1998:38, Fig. 4.1:12, 13
2	196/9	36	קערה	טין ורוד; הרבה חסמים קטנים	De Groot, Geva and Yezerski 2003:5, Pl. 1.3:2
3	203/1	63	קערה	טין ורוד; מעט חסמים לבנים, קטנים וגדולים, ומעט חסמים חומים קטנים	De Groot, Geva and Yezerski 2003:6, Pl. 1.1:1–3
4	197/1	50	קערה	טין ורוד; מעט חסמים לבנים קטנים; חיפוי לבן על השפה מבחוץ; מירוק אובניים מבפנים ועל השפה מבחוץ	De Groot, Geva and Yezerski 2003: 5–6, Pl. 1.9:5–8
5	317/2	205	קנקן	טין אפרפר; מעט חסמים לבנים קטנים	Magness 1992:153, Fig. 6:5

באזור זה שני אתרים, כ־200 מ׳ מדרום לאתר (קלונר תשס״א:142, אתרים 88, 89); באתר 88 נערכה חפירת הצלה ונחשף בה מנזר מהתקופה הביזנטית (ברבה וזלינגר 2005). מקור המים הקרוב נמצא בנחל קדרון, כ־300 מ׳ ממערב לאתר. אפשר שבמשטחי הסלע, כ־10 מ׳ מדרום לחלק הדרומי־המערבי של האתר, היה בור מים (ר׳ תכנית 2), אשר אין לשלול את האפשרות שהותקן כבר בתקופת הברונזה התיכונה וסיפק מים לתושבי האתר.[3]

מן הראוי לציין את הבעייתיות הקיימת בממצאים העולים בסקר למול אלה המתגלים בחפירה. לא אחת אנו עדים לתופעה שבה הסקרים אינם מניבים ממצאים מתקופות מסוימות בעוד שבחפירות נחשפת תמונה אחרת, ובה יש ייצוג לאותן תקופות. מכאן מתבקשת השאלה: עד כמה מייצגים נתוני הסקרים את עובדת קיומם של האתרים בני התקופה בשטח? כך, למשל, הסתבר שבסקר שנערך באתר טרם החפירה לא נתגלה ממצא אשר אפשר היה לשייכו לתקופת הברונזה התיכונה, בעוד שבחפירה נחשף אתר חד־תקופתי מתקופה זו. לפיכך, יש להניח שאין זה מקרה יחיד, וקיימת סבירות שבאזור התקיימו עוד אתרים מתקופה זו שלא נתגלו בסקר (לפער בין תוצאות הסקרים לתוצאות החפירות, ר׳ Faust and Safrai 2005:149–153, ובעיקר עמ׳ 152). בסקר אתר מנחת שבדרום־מערב ירושלים נתגלו שברי כלי חרס מתקופת הברונזה התיכונה, אך לא היה אפשר ללמוד על היקף הבנייה והפעילות האנושית באתר אלא רק לאחר החפירה בו (אדלשטיין תשנ״ד:97; Edelstein, Milevski and Aurant 1998:6–10). במחקר אחר הדן באתרי הברונזה התיכונה נמצא, כי מתחת לטרסות חקלאיות מתקופת הברזל 2 לאורך נחל רפאים ובנחל זימרי שמצפון־מזרח לירושלים התקיימו יישובים מתקופת הברונזה התיכונה (מייטליס תשס״ד:28).

בחינה מדוקדקת של האתר בנחל קדרון מראה, כי שטחו הבנוי היה מצומצם.[4] האתר כלל מבנה אחד, אשר ככל הנראה היה מקורה, ובו לפחות שני חדרים. ייעודו של טור התאים שבצפון המבנה אינו ברור דיו, אך אין לשלול את האפשרות שגם הם שימשו חדרים נוספים במבנה. הרצפה שנבנתה בשלב השני ממערב למבנה לא נתחמה בקירות מצפון וממערב. המוקד שנמצא בה מעיד, ככל הנראה, על מקום לבישול ולאכילה, וייתכן שהרצפה הייתה חלק מחצר או ממבנה אחר שהשתרע ממערב לשטח שנחפר. רצפת השלב השלישי מלמדת על השקעה ניכרת בהתקנתה, אך תפקידה וייעודה אינם ברורים.

על פי הנתונים הללו, לפנינו אתר קטן שיועד לאוכלוסייה מצומצמת. הוא שונה באופיו מאתרים בני התקופה המצויים בעורף החקלאי של ירושלים

(מייטליס תשס״ד:33; פאוסט תשס״ז). גם אם היו במבנה מספר גדול יותר של חדרים (יותר משניים), ואפילו אם היה אפשר לשחזרו כבית חצר טיפוסי לתקופת הברונזה התיכונה, הרי שזהו עדיין מבנה יחיד שתפקד כבית חווה עצמאי. אפשר ששני האתרים שנתגלו בנחל אוג במסגרת סקר אזור בנימין (דינור ופייג תשנ״ג:368, 379, אתרים 469, 494) שייכים לטיפוס זה של אתרים, אם כי אי אפשר להוכיח זאת כיוון שמקורם של הנתונים בסקר בלבד.

גילויו של האתר בנחל קדרון היא עדות ראשונה לקיום יישוב מתקופה זו בחלק הדרומי־המזרחי של העורף החקלאי של ירושלים — אזור שנחשב עד כה ריק מהתיישבות בתקופה זו (מייטליס תשס״ד:33).[5] כפי שצוין לעיל, אתרים מתקופת הברונזה התיכונה בעלי אופי דומה אינם מוכרים בפריפריה החקלאית של ירושלים, אך לעומת זאת מוכרים אתרים רבים בעלי תכנון דומה המתוארכים לתקופה הביזנטית (הירשפלד תשמ״ה:10–11; אבני תשנ״ב:37; שיאון תשנ״ד:74–75). טיפוס זה של אתרים מייצג בתי חוות שעסקו בחקלאות בעל ובמרעה.

היישוב בנחל קדרון הוקם והתקיים בשלב השני של תקופת הב״ת 2, וכל רצף קיומו, על שלושת שלביו, שייך לתקופה זו. תופעה זו היא בהתאמה מלאה למתרחש במדרון המזרחי של עיר דוד בירושלים. בחפירותיו של שילה במדרון זה נתגלו שרידי מבנים המיוחסים לשלושה שלבים סטרטיגרפיים, המתוארכים כולם לתקופת הברונזה התיכונה 2ב׳ (שילה תשמ״ד:י׳, כ׳; איזנברג ודה גרוט תשס״ב). בתקופה זו הוקמה גם חומת העיר (שילה תשמ״ד:י׳, כ׳; איזנברג ודה גרוט, תשס״ב; Boas-Vedder 2001; Steiner 2001:20–23), וביצורים נוספים שהגנו על המעיין (רייך ושוקרון תשס״ב:79–82; להצעת שחזור חדשה להיקפה של העיר מתקופה זו, ר׳ מזר תשס״ז). הדבר מלמד על כך שירושלים נמצאה באחד משיאי התיישבותה בתקופת הב״ת 2ב׳ והייתה לאחת הערים החשובות באזור ההר. תופעה זו של התפתחותן של ערים מבוצרות בהר המרכזי וקיומן בתקופת הב״ת 2ב׳ איננה ייחודית רק לירושלים, והיא הובחנה גם בשכם (Campbell 2002:27–167), בשילה (Finkelstein 1993:372–377) ובחברון (עופר תש״ן; תשנ״ג:2; מייטליס תשנ״ח:72–74). אל הערים הללו יש לצרף גם את הנתונים העולים מן המחקר של הפריפריה החקלאית שלהן. מן התמונה המצטיירת מתוצאות החפירות בכפרים שבעורפה החקלאי של ירושלים, כמו גם בחלק ניכר בחבלי ההר, עולה שכל הכפרים הללו נוסדו בשלבים מאוחרים של תקופת הברונזה התיכונה (פאוסט תשס״ז:14–15). יש להניח שיישובי הפרזות והכפרים החקלאיים האלה נהנו מהביטחון שסיפקו להם הערים המרכזיות בסביבתן, אם כי היו שהציעו שגורם הביטחון בתקופת הב״ת 2 לא היה משמעותי (מייטליס תשס״ד:29; תשס״ו:13–14).

עורפה החקלאי של העיר נמצא ברדיוס של 6–10 ק״מ ממנה, ונתגלו בו כמה אתרי פרזות בני התקופה במרחק סביר לקיום יוממות אל העיר וממנה (גרינהוט תשנ״ז:3, 5–6). האתר הנדון כאן נמצא במרחק של כ־3 ק״מ מירושלים בטווח המוגדר כטווח היוממות (גרינהוט תשנ״ז:3, 5–6; מייטליס תשס״ד:27). מעניינת העובדה שאתרים דומים לא נתגלו ממזרח לאתר זה ומדרום לו. גם מיקום האתר בשליש התחתון של המדרון היורד אל נחל קדרון, דומה למיקומם של יישובי פרזות אחרים מתקופה זו בסביבת ירושלים, כגון נחל רפאים, מנחת, עלונה, מוצא ונחל זמרי (איזנברג ודה גרוט תשס״ב:10; מייטליס תשס״ד:29; תשס״ו:13–14). לא מן הנמנע כי תושבי האתר עיבדו גם קרקעות בפשט נחל קדרון, נוסף על השטח הקרוב שסוקל מאבנים. קרוב לוודאי שנוסף לחקלאות, התבססה פרנסת תושבי האתר על גידול צאן, כפי שמעידים החצר והתאים שלאורך הדופן המערבית של המבנה אשר ייתכן שהיו חלק ממכלאה ששימשה לריכוז הצאן ולהלנתו.

הפסקת ההתיישבות באתר בסוף תקופת הברונזה התיכונה אינה מפתיעה. היא חלק מתופעה כללית המוכרת באזור ההר המרכזי, ויש לשייכה לדעיכה היישובית הכללית המאפיינת את תקופת הברונזה המאוחרת באזור (מייטליס תשס״ו:17–18; פאוסט תשס״ז:8). בתקופה זו ננטש האתר ולא נושב עוד.

קשה לקבוע עמדה נחרצת ביחס לאופיו של האתר ולתפקידו; האם היה זה יישוב קבע חקלאי שהפעילות בו התקיימה לאורך כל השנה? או שמא לפנינו יישוב עונתי שהפעילות בו הוגבלה לחלק מחודשי השנה? במקרה השני אפשר שהוא מבטא, מחד גיסא, פעילות חקלאית עונתית של יושבי הקבע בסביבה, ומאידך גיסא, אפשר שהיה זה אתר עונתי של נוודים. אם אכן היה זה יישוב קבע חקלאי, הרי שבאזור שרר ביטחון רב, אשר אפשר שהוא נבע מקיומן של ערי המדינה הגדולות בנות התקופה באזור זה של ההר המרכזי.[6]

הערות

[1] בקיץ 2003 נערך סקר חירום באזור האתר בעקבות כניסתו של הצבא לשטח ופגיעה חמורה באתר מס׳ 88 (מנזר ביזנטי) על פי מספור של מפת הסקר הדרומי של אזור ירושלים. את הסקר ערכו גדעון סולימני, יונתן מזרחי ויעקב ביליג.

[2] שתי עונות חפירה נערכו באתר: הראשונה נערכה באפריל 2004 (הרשאה מס׳ A-4148); והשנייה — באפריל 2005 (הרשאה מס׳ A-4342). החפירות נערכו מטעם רשות העתיקות ובמימון משרד הביטחון. את החפירה ניהל עפר שיאון. עוד השתתפו: אבי האג׳יאן (מדידות), ראד אבו־חלף (מנהלה) ואירנה לידסקי (ציור).

[3] במשטח הסלע שנחשף בפני השטח, 10 מ׳ מדרום לקיר 100, נחשף חלל חסום באבנים גדולות. משטחי הסלע האמורים נמצאו מחוץ לשטח החפירות ולא היה אפשר לבדוק אם קיים שם בור אם לאו, אך לא מן הנמנע כי החלל האמור הוא בור.

[4] יש לציין שבביקור שערך באתר עמנואל איזנברג במהלך החפירה הוא הבחין בשברי כלי חרס מתקופת הב״ת 2 במעלה הגבעה, מדרום למבנה החפור ומעליו, וכן במה שהוא זיהה כקירות חתוכים ומפלס רצפה שנתגלו בעקבות חפירת תעלת יסוד לגדר ההפרדה במרחק של כ־30 מ׳ ממזרח למבנה ולאורך קו הנמשך כ־50 מ׳. לדעתו, הללו מלמדים שהאתר היה נרחב וכלל יותר ממבנה אחד.

[5] בשנים 2007–2008 חפרו אירינה זילברבוד (הרשאה מס׳ A-5258) ורון בארי (הרשאה מס׳ A-5355) אתר מתקופת הברונזה התיכונה בראס אל־עמוד, כ־2 ק״מ מצפון־מערב לחפירה המתוארת כאן. אתר זה הוא עוד תרומה חשובה להבנת תפרוסת היישוב מתקופת הברונזה התיכונה באזור.

[6] ברצוננו להודות לקורא החיצוני האנונימי על הערותיו והארותיו שתרמו רבות לדיון כאן. עם זאת, האחריות לכל טעות ואי דיוק, אם ישנם כאלה במאמר, היא שלנו.

הפניות

אבני ג׳ תשנ״ב. **מפת הר שגיא צפון מזרח (225)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

אדלשטיין ג׳ תשנ״ד. מנחת — כפר מתקופת הברונזה בדרום־מערב ירושלים. **קדמוניות** 103–104: 96–102.

איזנברג ע׳ תשנ״ד. נחל רפאים — כפר מתקופת הברונזה בדרום־מערב ירושלים. **קדמוניות** 103–104 : 82–95.

איזנברג ע׳ ודה גרוט א׳ תשס״ב. ירושלים וסביבותיה בתקופת הברונזה התיכונה. בתוך א׳ פאוסט וא׳ ברוך, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים: דברי הכנס השביעי**. רמת גן. עמ׳ 7–12.

אפשטיין ק׳ תשל״ד. קברים מתקופת הברונזה התיכונה בכפר סולד ובגנוסר. **עתיקות** ז:13–39.

ברבה ח׳ וזלינגר י׳ 2005. ירושלים, נחל קדרון. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (30.11.2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=270&mag_id=110 (תאריך גישה 9.12.2009).

גרינהוט צ׳ תשנ״ז. חידושי המחקר הארכיאולוגי בפריפריה של ירושלים — תקופות הברונזה והברזל. בתוך א׳ פאוסט, עורך. **חידושים בחקר ירושלים: דברי הכנס השני**. רמת גן. עמ׳ 3–8.

דינור א׳ ופייג נ׳ תשנ״ג. מזרח מפת ירושלים (אתרים 429–544). בתוך י׳ מגן וי׳ פינקלשטיין, עורכים. **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**. ירושלים. עמ׳ 339–429.

הירשפלד י׳ תשמ״ה. **מפת הרודיון (הר הורדוס) (2/801)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

זינגר־אביץ ל׳ ולוי י׳ תשנ״ג. קבר מתקופת הברונזה התיכונה ב׳, שלב א׳ בשעלבים. **עתיקות** 22:*9–*14.

מאיר א׳ תש״ס. ירושלים לפני דויד: סקירה ארכיאולוגית מסוף העידן הפרהיסטורי ועד לסוף תקופת הברזל א׳. בתוך ש׳ אחיטוב וע׳ מזר, עורכים. **ספר ירושלים: תקופת המקרא**. ירושלים. עמ׳ 33–65.

מזר א׳ תשס״ז. ביצורי ירושלים באלף השני לפסה״נ לאור החפירות החדשות בעיר דוד. בתוך א׳ ברוך וא׳ פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים: הקובץ השנים־עשר**. רמת גן. עמ׳ 21–28.

מייטליס י׳ תשנ״ז. מעמדה של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה II לאור הממצאים הארכיאולוגיים. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון** ו:11–16.

מייטליס י׳ תשנ״ח. **הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

מייטליס י׳ תשס״ד. סביבות ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה ב׳ ובתקופת הברזל ב׳ — מחקר משווה. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון** יג: 27–34.

מייטליס י׳ תשס״ו. דגם היישוב בדרום ההר המרכזי בתקופת הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון** טו: 11–20.

מרקוס מ׳ 1986. **מדבר יהודה הצפוני**. ירושלים.

עופר א׳ תש״ן. חפירות חברון המקראית. **קדמוניות** 87–88: 88–93.

עופר א׳ תשנ״ג. **הר יהודה בתקופת המקרא**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

פאוסט א׳ תשס״ז. ההתיישבות הכפרית באזור ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה: בחינה השוואתית. בתוך א׳ ברוך וא׳ פאוסט, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים: הקובץ השנים־עשר**. רמת גן. עמ׳ 7–19.

פטריך י׳ תשנ״ה. **מפת דיר מר סבא (7/901)** (סקר ארכיאולוגי ביהודה ושומרון). ירושלים.

קלונר ע׳ תשס״א. **סקר ירושלים: האזור הדרומי** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

קלונר ע׳ תשס״ב. **סקר ירושלים: האזור הצפוני־מזרחי** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

רייך ר׳ ושוקרון א׳ תשס״ב. חפירות חדשות במדרון המזרחי של עיר דוד. **קדמוניות** 122: 78–87.

שיאון ע׳ תשנ״ד. אדם. **חדשות ארכיאולוגיות** קא־קב: 74–75.

שילה י׳ תשמ״ד. **חפירות עיר דוד א׳, 1978–1982: דו״ח ביניים לחמש עונות חפירה** (קדם 19). ירושלים.

Albright W.F. 1932. *The Excavation of Tell Beit Mirsim in Palestine* I: *The Pottery of the First Three Campaigns* (AASOR 12). New Haven.

Boas-Vedder I.D. 2001. Jerusalem: The Wall from the MB II Period. In M.L. Steiner. *Excavations by Kathleen M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967* III: *The Settlement in the Bronze and Iron Ages* (Copenhagen International Series 9). London–New York. Pp. 137–153.

Campbell E.F. 2002. *Shechem* III: *The Stratigraphy and Architecture of Shechem/Tell Balâtah* (ASOR Archaeological Reports 6). Boston.

Cole D.P. 1984. *Shechem* I: *The Middle Bronze IIB Pottery*. Winona Lake.

Edelstein G. 1998. The Pottery Assemblage. In G. Edelstein, I. Milevski and S. Aurnat eds. *Villages, Terraces and Stone Mounds: Excavations at Manaḥat, Jerusalem, 1987–1989* (IAA Reports 3). Jerusalem. Pp. 37–60.

Edelstein G. and Milevski I. 1994. The Rural Settlement of Jerusalem Re-evaluated: Surveys and Excavations in the Reph'aim Valley and Mevasseret Yerushalayim. *PEQ* 126:2–23.

Edelstein G., Milevski I. and Aurant S. 1998. *Villages, Terraces and Stone Mounds: Excavations at Manaḥat, Jerusalem, 1987–1989* (IAA Reports 3). Jerusalem.

Faust A. and Safrai Z. 2005. Salvage Excavations as a Source for Reconstructing Settlement History in Ancient Israel. *PEQ* 137:139–158.

Finkelstein I. 1993. The History and Archaeology of Shiloh from the Middle Bronze Age II to Iron Age II. In I. Finkelstein, S. Bunimovitz and Z. Lederman. *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 10). Tel Aviv. Pp. 371–393.

Gonen R. 2001. *Excavations at Efrata: A Burial Ground from the Intermediate and Middle Bronze Ages* (IAA Reports 12). Jerusalem.

de Groot A., Geva H. and Yezerski I. 2003. Iron Age II Pottery. In H. Geva ed. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* II: *The Finds from Areas A, W and X-2; Final Report*. Jerusalem. Pp. 1–49.

Loffreda S. 1984. La Tomba No. 4 del Bronzo Medio II B a Betania. *LA* 34:357–370.

Loud G. 1948. *Meggido* II: *Seasons of 1935–1939* (OIP 62). Chicago.

Magness J. 1992. The Late Roman and Byzantine Pottery from Areas H and K. In A. de Groot and D.T. Ariel eds. *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed By Yigal Shiloh* III (Qedem 33). Jerusalem. Pp. 149–164.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronolgy.* Sheffield.

Milevski I. 1998. The Groundstone Tools. In G. Edelstein, I. Milevski and S. Aurnat eds. *Villages, Terraces and Stone Mounds: Excavations at Manaḥat, Jerusalem, 1987–1989* (IAA Reports 3). Jerusalem. Pp. 61–77.

Smith R.H. 1962. *Excavations in the Cemetery of Khirbet Kufin, Palestine.* London.

Steiner M.L. 2001. *Excavations by Kathleen M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967* III: *The Settlement in the Bronze and Iron Ages* (Copenhagen International Series 9). London–New York.

Tufnell O. 1958. *Lachish* IV *(Tell ed-Duweir)*: *The Bronze Age*. London.

de Vaux R. and Stève A.M. 1947. La Première Campagne de Fouilles a Tell el-Far'ah, Prés Naplouse. *RB* 54:394–433.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

A Middle Bronze Age IIB Site in the Kidron Valley, Jerusalem

Ofer Sion and Zvi Greenhut
(Pp. 1–18)

The study of Jerusalem and its periphery during the Middle Bronze Age had gained substantial attention in recent years. The site under discussion is located some 3 km southeast of Jerusalem, approximately 200 m east of the Kidron Valley, on the western fringes of the village of Sawaḥara el-Sharqiya (640 m above sea level; map ref. NIG 224560/628840, OIG 174560/128840; Fig. 1).

The site (25 × 45 m; 1.5 dunams; the built area 250 sq m) comprises a central structure, a courtyard delimited by a fence and a stone heap (Plans 1, 2). The building remains had been preserved to a height of 0.2–1.4 m. Two, and possibly three, building phases could be discerned: In the early phase, the central building and an adjoining courtyard were built (Figs. 2–6); in the second phase, another building was erected west of the central building (Figs. 7, 8). During the second phase, or perhaps in a later third phase, a floor was paved south of both buildings. These stratigraphical phases date exclusively to MB IIB (Figs. 9, 10), indicating a continuity in the occupation of the site.

The remains unearthed at the site point to its being a small-scale site, probably a farmstead. This is the first evidence for the existence of a Middle Bronze Age settlement in the southeastern part of the agricultural hinterland of Jerusalem, which, until recently, was thought to have been unsettled during the Middle Bronze Age. The site was established and settled during MB IIB, fitting-in well with our knowledge concerning the existence of cities and rural settlements in the Central Hill country, especially in the Jerusalem area. The site ceased to exist at the end of the Middle Bronze Age, thus refllecting the general dwindling of settlements within the Central Hill area at the onset of the Late Bronze Age.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map, based on earlier survey maps showing MB II sites in the Jerusalem area.
Plan 1. The building, plan and sections (on opposite page).
Fig. 2. The southwestern corner of the building, looking west.
Fig. 3. Installation in Room 67, looking east.
Fig. 4. The western wall of the building and wall segments projecting from it, looking south.
Fig. 5. Rectangular hearth, looking west.
Fig. 6. Walls 111, 112, looking west.
Plan 2. The building and its vicinity, plan and section.
Fig. 7. Bedrock step in the second phase of the building, looking southeast.
Fig. 8. Floor south of Walls 102, 106, looking northeast.
Fig. 9. Pottery of the Middle Bronze Age IIB.
Fig. 10. Pottery (1–20) and pounding stone (21) of the Middle Bronze Age IIB.
Fig. 11. Pottery of the Intermediate Bronze Age (1), the Late Bronze Age (2–4) and the Byzantine period (5).